

Stručni rad

UDK 394.3(497.16)

UDK 398.4(497.16)

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com. me

VRIJEDAN DOPRINOS CRNOGORSKOJ KULTUROLOGIJI

Krajem 2018. godine Fakultet za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja je svoju biblioteku „Montenegrina“ obogatio dvadesetim izdanjem u ovoj ediciji – *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* dr Adnana Čirgića. Urednici ove knjige su Aleksandar Radoman i Novica Vujović, recenzenti Novak Kilibarda i Tomislav Z. Longinović, dok je lektorsko-korektorski rad izvršila Katarina Milonjić.

Monografija, koja u najvećoj mjeri sadrži kulturološko-tradicijsku i etnografsko-istoriografsku građu vezanu za daleku prošlost našeg naroda, sastoji se od jedanaest poglavlja: *Uvod, Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava, Đavo i Dukljan, Tenac, Čuma, Vještica, Mora, Zduhač, Div i psoglav, Zmija i zmaj i Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma*. Ostvarenje na čijim je stranicama autor na pažljiv način prikazao vjerovanja Crnogoraca, počev od perioda slovenskog paganstva do običajnih kodeksa koji su još uvijek živi u pojedinim selima i pasivnijim krajevima, praćena je opsežnim spiskom citirane literature i indeksom imena.

Radove koji predstavljaju poglavlja ove monografije autor je publikovao u *Vaspitanju i obrazovanju (časopisu za pedagošku teoriju i praksu)*, broj ½ i ¾ 2018. godine pod nazivom *Tenac u crnogorskim predanjima i Zduhači u crnogorskoj tradicijskoj kulturi*.

U uvodnom dijelu knjige Čirgić čitaocima upoznaje sa pojmovima kojima će se koristiti prilikom njenog koncipiranja i onima koje će izbjegavati: „Zašto je za ovu knjigu odabran baš ovakav naslov kad se u njoj skupno spominju različita „bića“ – od Dukljana i Đavola, preko Svetoga Ilije do vještica, vjedogonja i macarula? Ta bića u ovoj knjizi nijesu tretirana s aspekta bilo koje monoteističke religije no s aspekta njihova značaja u tradicijskoj kulturi, te im stoga nijesmo učitali današnje značenje koje u vrijeme „žive tradicije“ nijesu mogli imati... Iz istih razloga nijesmo operisali terminima *praznovjerice, praznovjerje, sujeverje* i sl. jer ti termini za istoriju kulture nemaju nikakva značaja. Sujeverje postoji samo u odnosu na kakvu drugu religijsku dogmu,

a mi sve te dogme u ovoj knjizi tretiramo ravnopravno“.¹ Autor ističe da – s obzirom da su većina opisanih vjerovanja dio prošlosti – se umjesto termina *narodna kultura* i *narodna vjerovanja*, opredijelio za *tradicijska kultura* koji smatra adekvatnijim.

U Crnoj Gori nije bilo sistematskog proučavanja kulturološko-tradicijske građe, a o religiji Južnih Slovena u istorijskim izvorima nema dovoljno podataka. Budući da Sloveni nijesu ostavili pisane izvore iz perioda paganstva, uputno je osloniti se na podatak koji iznosi vizantijski hroničar Prokopije iz VI vijeka da oni poštuju vrhovnog boga, gospodara groma i da mu žrtvuju goveda. Hrišćanski praznici danas se slave u vrijeme kad su nekada padale svečanosti starih božanstava, a hrišćanskim svetiteljima su dodjeljivane njihove osobine. Otuda potiče vjerovanje da je Sveti Ilija – gromovnik jer je to bilo nekadašnje Perunovo obilježje, da je Sveti Vlaho zaštitnik stada, što je nekada bila Velesova uloga, a Sveta Petka zaštitnica tkalja, kao što je ranije bila boginja Mokoš. Hrišćansko obilježje u ceremonijalu tek mnogo kasnije dobili su slava, Badnji dan i Božić, koji takođe imaju porijeklo iz paganskih obreda.

Vjerovanje da ne valja krstiti kada grmi potiče od straha prema vrhovnom bogu Perunu i njegovom gnijevu. Čak je i sama crkva smatrala da je neuporedivo lakše drevne rituale „presvući“ hrišćanskim normama, nego ih u potpunosti iskorijeniti. „U ritualnom loženju badnjaka, mladog hrastovog drveta“, ističe Sreten Petrović u knjizi *Kulturologija*, „badnjak“ možemo posmatrati kao supstituciju mladoga boga Sunca. Reč je o ideji koja je pod uticajem hrišćanstva zamenila raniju lunarnu simboliku. Jer manipulacija badnjakom pada ili *pre izlaska sunca* – kada se on mahom seče u šumi, ili *posle zalaska sunca*, kada se unosi u kuću i stavlja na oganj. Svi slovenski narodi pripisuju hrastu mitski i sveti karakter. U starim indoevropskim religijama hrast je bio poznato drvo boga gromovnika... Badnjak je bio neka vrsta idola, koja je zbog sunčevog prividnog hoda i povratka, nebesnu scenu odigravala na domaćem ognjištu. Badnjakova „snaga“ traje samo godinu dana, iz čega proizilazi da su Badnji dan i Božić praznici solarnog porekla“.²

Običaj gostoprimstva oslikava starinsko vjerovanje da prerušena božanstva putuju po zemlji, ulazeći u kuće smrtnih ljudi i prema tome kako ih oni prime, nagrađuju ih ili kažnjavaju. Po ovom vjerovanju, božanstvo se može prikazati i kao prosjak, kojeg smo po hrišćanskom običaju dužni da pomognemo, o čemu svjedoči i sam izraz za beskućnika – *ubog* ili *božjak*. Kumstvo i bratimstvo se ne odbijaju, što je i danas običaj, upravo iz razloga što se sklapaju, kako se vjeruje, uz božji pristanak. Riječ *kum* je, kao i termin

¹ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 10–11.

² Sreten Petrović: *Kulturologija*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 272.

bog, ista u gotovo svim slovenskim jezicima, što pokazuje da je ovaj običaj prethrišćanski.

Prilikom krštenja djeteta i danas je običaj da mu se daje tajno ime, koje je kum obavezan da čuva, jer se ne može nauditi nekome kome se ne zna ni ime. Pozivajući se na Čajkanovića (2014), Čirgić ističe da mnoga imena i danas u narodu nije uputno upotrebljavati, pa se npr. za vuka kaže – *kamenik*, za zmiju – *nepomenica*, za đavola – *nečastivi* i sl., kao što se često ne navodi ni ime bolesti (*ono najgore*) ili pokojnika (*jadnik*, *veselnik*).

Za razliku od grčkih ili rimskih božanstava, bogovi starih Slovena nije su bili povezani međusobnim rodbinskim relacijama ili bračnim vezama, čak ni sva slovenska plemena nijesu imala iste zaštitnike. Sva plemena su imala vrhovnog boga, ali on se zvao različito – *Perun*, *Svetovid*, *Svarog* ili *Triglav*. Rijetka su narodna predanja ili pisani izvori u kojima se spominju imena svih slovenskih božanstava. Naziv *Perun*, bog groma i olujnog neba, ostavio je tragove u imenima ljudi, mjesta, planina i biljaka, pa se i danas perunika naziva božjom biljkom. Sama riječ *perun* u ruskom i poljskom jeziku označava *grom*. Slovenski hrišćani se kunu Svetim Ilijom, koji je u potpunosti preuzeo funkciju boga groma, pa je i u crnogorskim narodnim pjesmama označen kao gromovnik Ilija.³

Jasno je da svaki od bogova ima svoju ulogu unutar sistema stare slovenske vjere. Slovenski panteon su, prema različitim tumačenjima, činili Svarog, Perun, Stribog, Dajbog, Svarošćić, Volos, Crnobog, Belobog, Triglav, Svetovid, Jarovid, Ruševic, Pripegalo, Simargl, Horš..., ali i boginje Vesna, Devana, Živa, Mokoša, Morana, Lada. Ipak, etimolozi i naučnici koji su proučavali staru religiju se nijesu dovoljno pozabavili identifikovanjem svakoga od ovih božanstava. Vesna – boginja proljeća i plodnosti, što je i danas često žensko ime u slovenskom narodu, je najčešće prikazivana kao rumena i bujna djevojka. Ona je predstavljala oživljavanje prirode nakon zimske obamrlosti i povratak svjetlosti nakon tame. U hrišćanskoj interpretaciji, boginja koja čini simbol plodnosti, ljepote i materinstva je Sveta Petka.

U djelu *Mitologija Slavena* Franjo Ledić piše o kultovima starih Slovena: „Po pouzdanim izvorima zna se da su slovenski narodi mnoge običaje iz svojih starih vjerovanja prenijeli u svoju sadašnju domovinu i ostali su pod njihovim utjecajem sve do u doba kad se počelo kršćanstvo širiti i u područjima južnih Slovena. Na to nas podsjećaju mnogi prastari običaji što su se do

³ Jednu od najvrednijih umjetničkih knjiga o ovoj temi je objavila Ivana Brlić-Mazuranić *Priče iz davnina* (1916). Sama autorka je navela da je pri koncipiranju svojih bajki, slovensku mitologiju koristila onoliko koliko se o njoj zna, što predstavlja samo vrh ledenog brijega, a sve ostalo upotpunila je vlastitom imaginacijom, stvorivši originalne umjetničke prizore neosporne pitoresknosti i ljepote.

danas sačuvali kod slovenskih naroda, a to posvjedočuju i mnogi geografski nazivi rasuti po svim krajevima, od Drave do Vardara“.⁴

Autor monografije *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* ističe da Crna Gora za razliku od drugih država Evrope i svijeta – i pored bogatog tradicijskog nasljeđa – nije razvijala ni institucije, niti svijest o značaju bilježenja onoga što crnogorsku kulturu čini autentičnom, a ona je po mnogo čemu specifična među bliskim predstavnicama tzv. *dinarskog* tipa. U poglavlju *Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava*, on definiše na kojim svetiteljima počiva fokus njegovih opservacija:

„Oni su nacionalni heroji, koji iz onostranosti nadgledaju svoj rod, svoju zemlju ili svoj kraj, a neki od njih čekaju pravi trenutak da se pojave kao osvetnici i zaštitnici svoje države i svoga naroda. Ovde će stoga biti riječi o Sv. Vladimiru Dukljanskome, o Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome. Neće biti riječi o Sv. Vasiliju Ostroškome ili Sv. Stefanu Piperskome, kao ni o opštehrišćanskim svetiteljima, poput Sv. Ilije, koji je u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima takođe nasljednik starijeg božanstva, svakako boga gromovnika, a vjerovatno i ne samo njega, ali nema osobine nacionalnih heroja koji nose prva trojica“.⁵ Poput starih Grka i Rimljana – i Sloveni su vjerovali da njihove bogove karakterišu i negativne ljudske osobine kao što su tvrdoglavost, plahovitost, nepredvidljivost ili sebičnost.

Čirgić ističe da motiv gnijeva, koji je inače karakterističan za hrišćanske svetitelje, kao i one iz mnogo starijih religija, ne predstavlja odliku navedenih svetitelja – njihov gnijev nije usmjeren prema pastvi, već prema onima koji tlače i uzurpiraju narod. Takođe, on smatra da je crnogorska tradicijska kultura zasebna u odnosu na srpsku, što svjedoči i podatak da u crnogorskoj kulturi nema Sv. Save kao ključnog lika srpskih tradicijskih vjerovanja, te da je Savindan, onoliko koliko se u narodu praznovao, najčešće bio prepoznat kao „školska slava“.

Autor se poziva na Trojanovića (1911) koji smatra da se nasljednikom Sv. Ilije u Crnoj Gori smatra Ivan Crnojević, dopunjujući i korigujući njegov istraživački sud: „Trojanović navodi da kad munja sijevne i grom zagrmi, „Crnogorac veli: Ljuti se Ivo Crnojević... Kad nakon duge suše udari kiša, narod to objašnjava kao da je Crnojević u Boga izmolio da spasi svoju sirotinju, Crnogorci se kunu dušom „prađeđa Iva“; usljed povrijeđenosti kakva prava Crnogorac zaziva u pomoć Ivana Crnojevića, kojega ne smatra umrlim, već se misli da se, poput Marka Kraljevića, povukao u pećinu i čeka povratak; kad

⁴ Franjo Ledić: *Mitologija Slavena (Tragom kultova i vjerovanja starih Slavena)*, knjiga I, tiskara Epoha, Zagreb, 1969, str. 21.

⁵ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 20.

duva vjetar, Crnogorci to tumače kao da Ivan Crnojević oštri mač... Sasvim je sigurno da Ivan Crnojević nije „zamjenik“ Sv. Ilije, tj. on nije isključivo to. Jasno je da je Sv. Ilija nebesko, odnosno solarno božanstvo, tj. nasljednik takvoga božanstva. Za razliku od njega, Ivan Crnojević dovodi se uglavnom u vezu sa pećinama i vodom. Kao i Marko Kraljević, i on u pećini provodi vjekove i čeka vrijeme svoga povratka. S druge strane, činjenica da su mu pripisane neke osobine ratničkoga božanstva govori u prilog tome da jeste preuzeo ponešto i od onoga što je tipično za solarna božanstva. Da Ivan Crnojević nije u potpunosti preuzeo odlike starijih solarnih božanstava svjedoči i njegovo ime *Crni Ivo*, koje je narod upotrebljavao“.⁶

Dr Vukić Pulević u knjizi *Crnogorske onomastičke studije* (Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012) nabraja veliki broj toponima širom teritorije Crne Gore koji nose ime Ivana Crnojevića, od Ivanbegovine, Ivanove međe, Palače Ivana Crnojevića preko mlina, guvna, lovišta, aluge, rudine, torine, crkve, kule, pećine, točila, ubla nazvanih njegovim imenom, sve do Ivanbegove ruže.

Prvi slovenski ljetopisi i jevanđelja su nastala nakon primanja hrišćanstva. *Ljetopis Popa Dukljanina* odnosno *Gesta Regum Sclavorum* ili *Barski rodoslov* je srednjovjekovna hronika, napisana najvjerovatnije u drugoj polovini XII stoljeća. Vjeruje se da je nastala u benediktinskim krugovima u Baru. Autor je anonimni sveštenik Barske arhiepiskopije, oko čijeg se identiteta dugo raspravljalo. Paralelno sa slovenskim originalom, koji je izgubljen, nastao je i latinski prevod, zahvaljujući čijim je prepisima iz XVII vijeka ovaj vrijedni spomenik južnoslovenske pismenosti sačuvan. Sa latinskog ga je preveo na italijanski i štampao Mavro Orbini (1601). Original latinskog teksta čuva se u Vatikanskoj biblioteci. Vjerodostojnost podataka koje hronika donosi za period od sredine X do polovine XII vijeka, koji se odnose na stvaranje snažnog državnog jezgra u Duklji, u najvećoj mjeri potvrđuju izvori strane provenijencije.

Literarno najuspjeliji dio hronike, pravi mali ljubavni roman, čini poglavlje o životu, ljubavi i stradanju svetog kralja Vladimira i njegove žene Kosare, kćeri cara Samuila. Hronika je značajno svjedočanstvo bogatog nasljeđa srednjovjekovne južne primorske književnosti. U njen sastav ušli su prerađeni djelovi izgubljenih spisa: *Hronika Duklje* iz X vijeka, *Ep o Duklji*, *Žitije svetog Vladimira* iz XI vijeka, kao i brojne legende i predanja.

„Dukljanin prvo opisuje kako je car Samuilo, prodirući u dalmatinske krajeve, napao Duklju“, o predmetnosti legende o Vladimiru i Kosari piše Danilo Radojević. „Vladimir je pružio otpor iz utvrđenoga grada na Obliku

⁶ Isto, str. 24–25.

(vjerovatno današnje brdo Vladimir), u Krajini, između Skadarskoga jezera i Ulcinja. Samuilo ga je savladao i zarobio. Dok je bio u zatvoru u Prespi, jednoga dana Kosara, kćer Samuilova, zamoli oca da joj dopušta da siđe u zatvor sa „svojim sluškinjama, da bi oprala glavu i noge okovanih i zasuženjenih“. Otac joj dozvoli. „Uto ugledavši Vladimira i vidjevši da je lijepog izgleda, ponizan, pitom i skroman, kao i da je pun znanja i božje mudrosti, zadrži se sa njime u razgovoru. Njoj se njegov govor učini slađi od meda i saća. I ona ga zavoli, ali ne iz strasne požude, već zbog toga što je žalila njegovu mladost i ljepotu“. Kosara je željela osloboditi Vladimira i udati se za nj, što joj Samuilo odobri, pa je Vladimiru vraćeno „kraljevstvo njegovih predaka“; vladao je narodom „sa strahom božjim i pravedno“.⁷

Opisujući tragični kraj kneza Vladimira, Pop Dukljanin završnu sliku djela dovršava šekspirovskom scenom pogibije njegovog ubice Vladislava – u bici pred Dračem Vladislavu se pričinjava naoružani vitez u prilici Svetog Vladimira. Kosara je prenijela Vladimirovo tijelo u Krajinu, gdje se nalazio njegov dvor i sahranila ga u Crkvi Sv. Marije. Uspomenu na kneza Vladimira njegovali su skoro milenijum ne samo hrišćani katolici i pravoslavci, nego i muslimani, a istraživači su s pravom primjećivali da bitke koje opisuje Dukljanin najviše podsjećaju na crnogorsko-turske bojeve. *Kraljevstvo Slovena* kao najstarije djelo u nekadašnjim jugoslovenskim granicama, osim za istoriju Crnogoraca ima velik značaj i za povijest ostalih Južnih Slovena.

U starijim književnim spomenicima je teško razlučiti što pripada domenu usmene, a što literarne tradicije. Tako se u uvodnom dijelu *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koji se može posmatrati kao istorijski spis, književni tekst i svjedočanstvo o najstarijim tragovima naše usmene književnosti, kaže da se mladež naslađuje slušanjem ili čitanjem o ratovima i da je autor *Ljetopisa* zabilježio ono što je čuo od naših otaca i vremenih staraca. Sve legende u *Ljetopisu* koje govore o postanku naselja ili etimološka objašnjenja neke naseobine, upućuju na usmenu tradiciju koja im je prethodila.

„Predanje o Sv. Petru“, smatra Čirgić, „do danas je kudikamo bolje očuvano od onih koja su vezana za Sv. Vladimira Dukljanskoga i Sv. Ivana Crnojevića. Legende i predanja o njemu prikazuju ga kao ratnika i čovjeka natprirodnih sposobnosti, nerijetko i kao zduhača. Kao i Ivan Crnojević, i on kune neposlušnike i njegova se kletva ostvaruje, a tipične su one u kojima se protivnik kune tako da se ni namnoži ni istraži, te se takve kletve za pojedina bratstva u Crnoj Gori i danas prepričavaju. Srditost i gnjev s jedne strane i dobrota i ratnička zaštita narodu s druge strane obilježja su i Sv. Petra, koja

⁷ Danilo Radojević: „*Kraljevstvo Slavena*“ *Popa Dukljanina*, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorska literatura i tradicija*, ICJK, Podgorica, 2012, str. 41.

je mogao naslijediti iz starije religije. On i mrtav spašava Crnogorce od nasilnika, kao npr. u priči o udaru na Salkovinu, za razliku od Ivana Crnojevića koji čeka pravo vrijeme za ponovni dolazak među Crnogorce, Sv. Petar ustaje iz groba i obilazi ih, o čemu svjedoče predanja u kojima se pominje pijesak u njegovoj obući“.⁸

Kroz naredna poglavlja autor proširuje sfere proučavanja na analizu brojnih mitoloških stvorenja, naglašavajući da su predstave o pojedinim natprirodnim bićima (bauci, zduhači i sl.) na našim prostorima znatno izmijenjene pod uticajem okolnih tradicija ili drugim kulturnim preslojavanjima. Da se tradicija jednog naroda konstituiše kroz kontinuitet etnološko reprezentativnih sadržaja i simbola svjedoči naredno poglavlje ove knjige nazvano *Đavo i Dukljan*. Jedino je predstava đavola, koja u svijesti paganskih naroda nije postojala, u hrišćanskoj interpretaciji primila odlike koje prvobitno nije imala. Prihvatanjem hrišćanstva, funkcija boga donjeg svijeta prenijeta je na onu koju posjeduje predstava đavola.

Čirgić smatra da su u predstavama Crnogoraca postojale dvije vrste đavola – prvi kao, uslovno rečeno, vrhovni đavo koji nema dvojnika i drugi kojem u najvećoj mjeri odgovara naziv *demon*. Prvi ne mora biti bez izuzetka loš, čak je ponekad u vjerovanjima prikazan kao inovator i pronalazač, dok su u drugom slučaju pod zajedničkim pojmom *đavoli* često objedinjene predstave o bićima iz htonskog svijeta, čija je zajednička odlika da čine zlo. Oni mogu činiti i shvatanja naroda o reinkarnaciji predaka, što se ogleda u davanju prvog gutljaja ili zalogaja đavolu. I danas se može vidjeti običaj da se prvi gutljaj iz boce rakije prospe na zemlju, odnosno da se prvine žrtvuju dušama pokojnika. Kult đavola se može sagledati i na osnovu izraza *đavolji*, što znači *mali, neznatni*, kao i fraza *đavo popio, đavo maka, đavo ga odnio* i sl.

U knjizi *Etnografija Crne Gore* Pavel Apolonovič Rovinski navodi da ako „pitate Crnogorca „Ima li ljeba, je li rodilo?“ – „Đavolji zalogaj, đavolje zrno, đavo popio ili izio“... Kod udatih žena i djevojaka, koje uopšte ne upotrebljavaju ružne riječi, *đavole* predstavlja skoro svaku desetu riječ. Postoji i glagol *đavolisati* – to je ono što se kod nas kaže *poslati do vraga*“.⁹

Vjerovanja našeg naroda da čovjek može sklopiti pakt sa đavolom, zbog čega će mu trenutno biti bolje na ovom svijetu, ali kad umre da njegova duša pripada nečastivom takođe su u uskoj vezi sa kultom đavola. Da đavo ne mora biti nužno loš svjedoče narodne bajke u kojima čovjek stupa u različite vrste dogovora ili nadmudrivanja sa đavolom, čak se i pobratimi sa njim. Za ovog junaka narodnih predanja kod Crnogoraca postoji veliki broj sinonima:

⁸ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 27.

⁹ Pavel Apolonovič Rovinski: *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998, str. 335.

vrag, satana, *Satanilo*, *prokleti*, *ilijadni* (najjači), *nečastivi*, *rogušni*, *nepomenjak*, *šestanski* (koji ima šest rogova), kod muslimana – *šejtan*, *tipatnik* itd. Autor spominje različite vidove mučenja duševnih bolesnika, koja su se vršila uz opravdanje članova porodice da samo putem nasilja đavo može izaći iz psihički oboljele osobe.

Čirgić smatra da je pogrešno crnogorsku predstavu o caru Dukljanu vezivati za pojam đavola, kako su navodili pojedini raniji istraživači, korigujući sud Radoja Radojevića iz predgovora antologiji crnogorskih legendi *Vilina gora* (biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1971): „Radojević kaže za legende o caru Dukljanu da u nauci više nije sporno da su te legende vezane za istorijsku ličnost – za cara Diokleciana kao progonitelja hrišćana. Za našu je problematiku sasvim svejedno da li je Dukljan dobio ime po Dioklecianu, što je moguće ali ne i provjerljivo, premda se uzgred može reći da je logičnije Dukljanovo ime vezati za ono što je tipično na prostoru na kojemu su fiksirana predanja o njemu, a to je antički grad Duklja, čiji su ostaci izazivali strahopoštovanje do u osvit XX vijeka. Nije potrebno, naravno, govoriti da su drevne ruševine često bile povod za nastanak predanja o drevnim bićima. No bez obzira na to da li je Dioklecian posudio ime Dukljanu ili je to ime dobio drugim putem, mora se reći da legende o Dukljanu nijesu legende o istorijskoj ličnosti cara Diokleciana kao progonitelja hrišćana jer je lik Dukljana po osnovnim svojim svojstvima stariji od vremena imperatora“.¹⁰

Autor monografije navodi da je Dukljan nasljednik boga htonskog svijeta kojim je vezan za noć, vodu i podzemlje, koji u legendi o Vezirovom mostu i danas počiva u predanjima Crnogoraca. Da je predstava đavola veoma živa kod našeg naroda svjedoče i nazivi toponima kao što su *Đavolja jama*, *Đavolja struga*, *Đavolje grede*, *Đavolji lazi*, *Vražje doline*, *Vragodo*, *Vragomet*, *Vragonos* i sl.

U poglavlju *Tenac* on citira mišljenje Tihomira R. Đorđevića iz rada *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju* (Beograd, 1953) koji smatra da je vjerovanje o vampirima izuzetno staro i da na južnoslovenskim prostorima nije iščezlo sve do sredine XX vijeka. Vampira su Crnogorci najčešće zvali – *tenac*, a glagol *potenčiti se*, tj. povampiriti se i danas se često srijeće u narodu. Takođe, postoji i izraz *lampijer*, a Vuk Vršević je navodio i naziv *lorko*, koji je tipičan za bokeljske katolike. Đorđević navodi podatak koji je dobio od Novice Šaulića da je u pojedinim krajevima Crne Gore, npr. na Durmitoru bilo vrlo živo vjerovanje u tence, te da je rijetko ko smio noću proći pored groblja usljed straha da mrtvac može ustati iz groba. Vampir je

¹⁰ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 42.

demon iz faze preanimizma, a vjerovanje u njega karakteristično je za sve evropske narode.

Vjerovanje u vukodlake u Crnoj Gori je bilo slabije zastupljeno i u većoj mjeri specifično za hercegovački kraj. Navedeno vjerovanje može imati temelj u činjenici da je vuk htonska životinja i emanacija božanstva donjeg svijeta. Izraz *vjedogonja* često je bio sinonim za vampira, mada može biti i za *zduhača*, koji po bokeškome vjerovanju mogu činiti i pozitivne stvari. Najčešći razlozi *tenčenja* po vjerovanjima crnogorskog naroda jesu grijehovi pokojnika iz ovozemaljskog života, nakon čega njegova duša ne može da nastupi ovaj svijet.

Stevan Dučić u radu *Život i običaji plemena Kuća* (Beograd, 1931) navodi da ukoliko se nije moglo odrediti da li se pokojnik potencio, dovođen pastuv kojega su prevodili preko grobova pokojnika, a da konj ni u kom slučaju nije htio preći grob u kojem se nalazi vampir. Po vjerovanjima Crnogoraca ako tenac i pored toga što se probode glogovim, trnovim ili drenovim kocem, „ustane“ iz groba, može činiti štetu stoci ili noću tajno dolaziti kod svoje žene koja će biti nesposobna da ga otjera. Takođe, potenciti se moglo i nekršteno dijete, pa su takva djeca sahranjivana izvan groblja, kao i prestupnici i grešnici. U slučaju da dijete oboli, roditelji su ga stavljali u „mali krs“, tj. krstili ga u kući kako ne bi nekršteno umrlo.

Vjerovanje u tence i lampijere usko je povezano sa *čumom* i *koljarom*, tj. *kugom* i *kolerom* (*morijom*). Ćirgić citira Vuletić-Vukasovića (1934) koji kaže da je „kuga žena te ima dvije velike sise, što ih meće preko ramena... Vrčević (1876) navodi vjerovanje da ona živi iza mora i da dolazi obavijena bijelom krpom (što je zapravo mrtvački pokrovac). Levanat-Peričić (2014) kaže da se „hibridnost i prekomjernost, kao važne odlike čudovišnog tijela, često nadopunjuju tjelesnim svojstvima i slikama koje izazivaju gnušanje“.¹¹ Zamisao o hibridima, raznovrsnim spojevima životinjskih i ljudskih djelova tijela je karakteristična za ova narodna vjerovanja, budući da je u drevnim kulturama, od Mesopotamije do Grčke, takođe bilo uobičajeno vjerovanje u hibridna bića.

Riječ *kuga* vjerovatno vodi porijeklo iz starog njemačkog jezika, dok su *čuma* i *morija* termini slovenskog porijekla. Svi navedeni pojmovi simbolišu *demone pomora*, a u najvećoj mjeri odnose se na tzv. Justinijanovu kugu koja je u VI vijeku pomorila velik dio Evrope. U kolektivnom sjećanju čuma je odgovorna za nestanak brojnih sela, bratstava i porodica. Prema predanju, Morinj u Boki Kotorskoj je dobio ime po *morini*, odnosno *mori*, dok Pulević u svom leksikonu navodi termine kao što su Kužni do i Kužnje katunište.

¹¹ Isto, str. 89.

Zanimljiv običaj iz starih vremena koji opisuje Čajkanović je da bi u Crmnici uoči Sv. Varvare domaćica odvojila od svakog sjemena što ga ima u kući (pasulja, graška, pšenice, kukuruza) i od toga napravila ručak – *varice*. Od varica su žene davale i stoci, a preostali dio bi bacale u izvor da bi naredne godine bilo roda kao vode na izvoru.

Po vjerovanjima Crnogoraca, vještice su bile stare žene koje bi se pretvarale u pticu ili leptira, donoseći ljudima razne nevolje. U našoj tradiciji *vještica* ima pandan *vjedogonji*, s obzirom da oboje nastaju napuštanjem duše u snu, s tom razlikom, što vještica donosi zlo a vjedogonja čini ljudima dobro. Tradicija evropskih naroda razlikuje tzv. *bijele* i *crne* vještice. Ovaj pojam je predstavljao socijalnu oznaku koju su određenim pojedincima ili skupinama ljudi nadijevale grupe izvan tog društvenog miljea. Radilo se o sljedbenicima starih paganskih vjerovanja, koja su u uskim krugovima nadživjela pojavu i širenje hršćanstva. Na navedena vjerovanja nailazimo osobito kod keltskih naroda gdje je takva tradicija bila jaka, ali i kod germanskih i slovenskih, koji su sa sjevera donijeli paganske običaje.

Po shvatanju crnogorskog naroda, vještice se najčešće skupljaju na „mjedenom“ guvnu, na orahu ili pod njime, stižu jašući na metli ili plove u ljusci od jajeta (da je ovaj motiv aktuelan i u savremenoj umjetnosti, tj. slikarstvu svjedoči slika Voja Stanića *Vještice u orahovoj ljusci*). Čajkanović ističe da se vještice mogu podijeliti na one koje su rođene kao vještice i imaju rep, te na one koje su taj „zanat“ naknadno naučile. Pod navedenim pojmom mogu se smatrati ženski demoni manističkog porijekla koji danju žive u grobu a noću se pretvaraju u pticu ili leptira, demonske žene koje su rođenjem stekle moć vještičarenja i stare žene koje su u najvećoj mjeri *vračare* ili *činilice*. Sinonimi za vještice su različiti, pa se one još nazivaju – *morna*, *rogača*, *brkača*, *potkovanića*, *štrigna* itd. Sve negativne stvari one rade putem *namjena*, *uroka* i *sugreba*, a ne mogu nauditi samo onima koji je poznaju po njihovim lošim osobinama. Zabilježeno je da bi „sumniva“ žena bila bacana u vodu i čim bi počela da tone – izvlačena konopom, što je i predstavljao dokaz da nije bez razloga optužena.

Da bi se suprotstavili djelovanju zlih sila, Crnogorci su imali običaj da hrišćanskoj djeci daju muslimanska imena (Ramo, Bećir, Mujo, Murat ili čak Turčin), kao i ona koja se nalaze u uskoj vezi sa htonskim demonima ili božanstvima (Vuk, Gavran, Vidra) ili sa biljnim svijetom (Ruža, Višnja). Jednako, u narodu su bila aktuelna i „neurokljiva“ imena kao što su Grdan, Gorčin, Gorka i sl. I kod hrišćana i kod muslimana ostao je običaj da dijete ne valja pretjerano hvaliti, pa bi mu se „radi uroka“ govorilo da je *grdan*. Moračani su djetetu davali ime osobe sa kojom su u zavadi kako bi mu ono, kad odraste, „preuzelo“ pozitivne osobine. Takođe, bajanja i vraćanja u cilju tjeranja demona ili bolesti u narodu su bila veoma česta i znao ih je veliki broj

žena. Dok se vraćanje krilo, na bakanje i „slivanje strave“ se gledalo kao na nešto korisno i dobro.

Još od XI vijeka crkva je zauzela neprijateljski stav prema raznim pojavama koje su se pojavljivale u to vrijeme, dovodeći u pitanje njen autoritet. S vremenom progoni su se zaoštrili, a zbog straha od svega što bi moglo nauditi poziciji hrišćanstva, crkva je progonila sve one koji su bili u suprotnosti sa njenom ideologijom. Inkvizicija je osnovana još u XIII vijeku, kada je papa Inocent IV odobrio mučenje kao metodu iznude priznanja od zatvorenika, nakon čega je često slijedilo pogubljenje vješanjem ili spaljivanjem na lomači. Osim jeretičkih sekta na udar inkvizicije došli su i pojedinci osumnjičeni za bavljenje magijom i čaranjem. Od XV do XVIII vijeka pogubljeno je na hiljade ljudi, većinom žena, pod optužbom za vještičarenje. Progoni su vršeni širom Evrope, i u katoličkim i u protestantskim zemljama (Španiji, Engleskoj, Italiji, Holandiji, Belgiji, Švajcarskoj, Njemačkoj).

U Kotorskom arhivu zabilježen je podatak da su 1708. godine tri žene bile optužene da su vještice, koje su svoje „grijehe“ priznale, vlastiti „ortakluk“ sa đavolom prepričavši do detalja. Arhivski izvori na teritoriji Crne Gore govore o mučenju i ubijanju vještica, koja su se ponekad obavljala i uz pomoć sveštenika. U Austriji je spaljivanje vještica zabranila Marija Terezija tek 1758. godine.

Brojna vjerovanja govore o tome kako je *Marač* (1. mart, odnosno 14. po novom kalendaru) bio dan sastajališta vještica, koje su se navodno mogle preobratiti u razne životinje, prije svega u leptire i ptice. U ovome mjesecu su se održavali i podgorički *sureti*, što je predstavljalo neku vrstu karnevala. Opširan dio monografije autor je posvetio vjerovanju Crnogoraca u *uroke* i načinima odbrane protiv njih, od različitih bakanja do crvenog konca koji i danas djeci vezuju oko ručnog zgloba.

Mirko R. Barjaktarević je u radu *Etnološko u „Gorskom vijencu“* (1940), čiji odlomak Čirgić citira, objasnio šta znači *mora*: „Po vjerovanju Crnogoraca, mora je povampijerena vještica, ili pak vještica koja neće više da jede ljudsko meso. U Kuća i danas vjeruju da mora noću pritiska, davi i dosađuje ljudima. Protivu nje se upotrebljava trnova drača i pojas s vrh haljina, ili se pak metne prekršten pojas na prsa i mora ne može doći... Ona je djevojka, a vještice su uvijek žene ili babe. I ona nije vampir jer djeluje za života“.¹²

Po vjerovanjima starih Crnogoraca, ona je mlada žena koja još uvijek nije prošla stepen inicijacije, te koja nije stigla da ostvari bračnu vezu. Zato bi se djevojka, za koju bi se pročulo da je mora, teško mogla udati jer se vjero-

¹² Mirko R. Barjaktarević: *Etnološko u „Gorskom vijencu“*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XV, Beograd, 1940, str. 130–131.

valo da bi mogla da postane vještica i naškodi kući u koju uđe. Vjerovanje u more, kojima se pridaje i doza erotičnosti, očigledno ima izvor u zajedničkoj indoevropskoj mitologiji. Po opšteprihvaćenom shvatanju naših predaka, ona je neka vrsta vještice-početnice koja muškarce najčešće mori u snu.

Vjerovanje u *zduhače* je u najvećoj mjeri specifično upravo za crnogorski narod, kao i za područje sjeverne Albanije. U pitanju su ljudi čija sjen, odnosno duša napušta tijelo u snu. Ona ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojem pripadaju, radi čega su često u sukobu sa drugim zduhačima, npr. prekomorskim. Zduhači donose dobrobit, posjedujući pojedina šamanska obilježja. S obzirom da je za njih teško naći pandan u indoevropskoj usmenoj kulturi, najlogičnije je smatrati da potiču iz starobalkanskih, odnosno ilirskih vjerovanja.

Čirgić smatra da je naziv „zduhač“ domaćeg porijekla jer se *zduha* ili *zduva* i danas kaže za onog koji se nenadno pojavi ili koji nešto radi neuobičajeno brzo, a može biti i sinonim za pritisak koji se stvori od detonacije i ljude odbaci sa mjesta. U Paštrovićima se vjeruje da zduhači imaju i rep, pa se stoga zovu *repači*, a u Crnoj Gori se koriste i nazivi *vjedogonja* ili *vjetrogonja*. Zduhači su muškarci ili životinje muškog pola (bik, ovan ili pas) rođeni u „košuljici“, u čemu se i nalazi njihova moć. Zato majka budućeg zduhača pažljivo čuva njegovu košuljicu, a isto to čini i čobanin sa košuljicom životinje. U slučaju da im se ta moć želi oduzeti, košuljica se presijeca na *Pasjem koritu* i baca, nakon čega njeni bivši vlasnici prelaze u obični svijet bez demonskih sposobnosti. Predstava zduhača u crnogorskoj tradiciji je uvijek praćena simbolom vjetra, a njegovo djelovanje je vezano za jesen.

U poglavlju *Div i psoglav* autor piše o divovima kao vrlo starim demonima koji su prezreni i prognani iz svih krajeva, pa žive u nepristupačnim šumama i pećinama. Ogromnog su rasta i nevjerovatne snage, a u njihovom liku se kombinuju dvije osobine – prirodna ljudska i natprirodna demonska. Takođe, njihova važna osobina je priglupost, kojom ih ljudi po pravilu pobjeđuju.

„Zanimljiv podatak o divovima u dinarskoj oblasti donosi Palavestra (1966)“, konstatuje Čirgić, „kad kaže da u toponimiji nazive *Židovi*, *Žudije*, *Jahudije*, *Džidovi* i ostale derivate (dodajmo u Crnoj Gori često ime *Žudeli*) ne treba vezivati za Jevreje, tj. da oni nemaju konfesionalno značenje nekadašnjih stanovnika, već „u ovom slučaju narod najvjerovatnije misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina“. Takvu toponimiju posvjedočio je široko u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji (naziv *džuli*, za koji kaže da ga sveštenici tumače kao Jevreji) i Istri (đe je opet mogla stići poznatim naseljavanjem Crnogoraca)“.¹³

¹³ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 161.

Najpoznatiji divovi iz crnogorskih usmenih bajki su Baš-Čelik, Međedović i Divljan. Divljan je jednook i goropadan, Baš-Čelik nesavladiv i živi izvan ljudske zajednice, dok Međedović poprima obilježja epskih junaka, okotila ga je mečka i naivan je kao i svi divovi. Na kraju bajke, on se ženi carevom kćeri koja se u njega zaljubljuje. Po crnogorskoj verziji predanja, iz veze medvjeda i čovjeka se mogu roditi ljudi natprirodnih sposobnosti. U bajci *Medvedović*, koju je u svoj izbor uvrstio Vuk Karadžić, nailazimo na motiv medvjeda koji hrani medom djevojku. Iz te veze se rađa čovjek ogromnog rasta i natčovječanske snage, koji hoda četvoronoške i mumla.

U Bajci *Baš-Čelik* divovi su prikazani kao kanibali – oni na vatri peku dva čovjeka nataknutu na ražanj, kotao im je pun isječenih ljudi, a da bi carevića primili u svoje društvo, uslovljavaju ga da i on mora jesti ljudsko meso. U Vukovoj bajci *Divljan* naziv glavnog junaka potiče od imenice *div*, odnosno *zloduh*, a etimološki je vezana sa pridjevom *divlji*. Vukić Pulević i Novica Samardžić u knjizi *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* (DANU, Podgorica, 2003) navode brojne toponomastičke potvrde kojima je u osnovi termin *divlji*, kao što je npr. *Divjak*, *Divljačice*, *Divljaka*, *Divljakuša*, *Divljakov do*, *Divljakova dolina*, *Divljakovac*, *Divljakove strane*, *Divojevina*, *Divoprod* i slično.

Uloge koje su imali divovi su se vrlo rano počele prenositi na druga mitološka bića, na junake poput Međedovića ili na Psoglave. Za naziv *Psoglav* i njegove izvedenice Palavestra smatra da je zastupljen u Crnoj Gori i Istri. Po vjerovanju naroda, to su ljudi sa jednim okom na čelu, ogromnog rasta i snage, poput Kiklopa iz starogrčkih predanja. Toponim *Passiglava* u Boki zabilježen je u jednom starom dokumentu iz XV vijeka.

Moguće je da je predstava o psoglavima potekla iz Odiseje, a jednako je moguće da oni predstavljaju zajedničku starinu čiji su izvor maske, kao što je slučaj u afričkim kulturama. Oni imaju glavu sličnu psećoj, uvijek su u vezi sa ratom i pokoljom, ljudožderi su nakazne spoljašnjosti i neobične snage. Čirgić smatra da su jedan dio Balkana polovinom XIII vijeka opustošili Tataari, pa je vrlo moguće da je predstava surovog ratničkog plemena oličena u psoglavima. Toponomastičke potvrde navedenih autora o ovim mitskim stvorenjima su: *Psoglav*, *Psoglava*, *Pasiglav*, *Psinske rupe*, *paskrš*, *Pasja glava*, *Pasji vrh*, *Pasja pećina*, *Pasjaci*, *Pasje guvno*, *Pasje ždrijelo*, *Pasji kam* i slično.

Vile su bile poznate kod Istočnih, Zapadnih i Južnih Slovena, ali i kod Rimljana, Germana i svih naroda antičkog doba. Ova mitska bića su *paneuropejska*, pa im je porijeklo najlogičnije tražiti u prazajednici. Predanja o vilama su jedna od najstarijih koje poznaje istorija religije i mitologija. Dok su vile u južnoslovenskim tradicijskim vjerovanjima prikazane kao lijepe djevojke, koje umjesto stopala imaju kopita ili papke, povremeno i druge atribute koje

upropašćavaju njihov izgled, u crnogorskim ne postoje osobine koje im remete fizički lik. Etimologija njihovog imena nije utvrđena a porijeklo im se smatra *manističkim*, budući da su nastale iz duša rano preminulih djevojaka. Vremenom su poprimile obilježja različitih šumskih, gorskih i vodenih demona.

One su po pojedinim starijim tumačenjima predstavljale personifikaciju prirodnih pojava, da bi se pod uticajem hrišćanske crkve navedeno vjerovanje modifikovalo. I pored toga što ne zanemaruje paleobalkanski i antički uticaj (stari Grci su vjerovali u nimfe i nereide, kao i u boginju lova Artemidu), autor smatra da vjerovanje u vile potiče iz indoevropske zajednice i da je nastalo animizacijom i demonizacijom prirode. Iz sfere mita, motiv vila je vremenom prešao u svijet narodne poezije, pa su česte pjesme u kojima se one spominju.

Vuk Karadžić ovako opisuje vile: „Vile žive po velikim planinama i po kamenjacima oko voda. Vila je svaka mlada, lijepa i u bijelu haljinu obučena, i dugačke, niz leđa i prsi raspuštene kose. Vile nikom neće zla učiniti dokle ih ko ne uvrijedi (nagazivši na njihovo kolo ili na večeru ili drukčije kako), a kad ih ko uvrijedi, onda ga različito nakaze: ustrijele ga u nogu ili ruku ili u srce – te odmah umre“. ¹⁴ Po imenima vila kao što su *gorska, bjelogorska, komska, lovcenska, sa vrh Širokara, sa vrh Durmitora*, kao i *zagorkinje, nagorkinje, oblakinje* – očigledno je da su im glavna staništa planine.

Ćirgić sumira karakteristike vila koje je dao Vuk Vrčević u tekstu *Narodno sujevjerje ili vraćanje, slutnja i bajanje* (1876) od kojih su najvažnije to da se rađaju zimi u pećinama, ne ostaju „bređe“ od muškaraca već od sunca i jutarnje rose, uvijek su gole, a tijelo pokrivaju dugom zlatnom kosom, dijete koje su one podojile ističe se kasnije u životu zdravljem i snagom, može im se na kupanju ukrasti haljina i nakon toga žive kao i sve druge žene, ali ako je se ikada dočepaju, što se u epilogu bajke po pravilu i dešava – odlete nebu pod oblake, neki epski junaci živjeli su sa vilama, sa mladićima se tajno mogu sastajati kao ljubavnice, često igraju kolo na svojim gumnima, planinski izvori su njihovo vlasništvo, nakon liječenja smrtno ranjenog čovjeka, on postaje po-bratim sa vilom, ako ukradu muško dijete i zadoje ga – postaće vilovnjak itd.

Vile predstavljaju nadređene motive u brojnim lirskim pjesmama, od kojih su jedne od najljepših *Viša je gora od gore* i *Vila zida grad*. Stevan Dučić je u radu *Život i običaji plemena Kuća* (Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931) na detaljan način pisao o vilama u mitološkom svijetu navedenog područja. On navodi da vile žive u Vilujaru, Vilenici, Đebezi, Humu, Karimanu, u Komskoj pećini, te da imaju svoje izvore koji se katkad zovu *Vilina voda*. U brojnim legendama u Vasojevićima se

¹⁴ Vuk Stefanović Karadžić: *Etnografski spisi*, u: *Sabrana dela*, Prosveta, Beograd, 1972, str. 301.

javlja slika vila koje muzu divokoze, što upućuje na njihovu vezu sa htonskim svijetom.

Legenda kaže da je *fundinska* vila iznad Crnogoraca isticala bijele, a iznad Turaka crvene zastave, ali ni jedne ni druge neprijateljska vojska nije mogla vidjeti, što je na kraju pomoglo Crnogorcima da dobiju boj. U drugoj legendi je vila, ozlojeđena na cara koji je pred zvanicama uvrijedio, potrovala sve kotorske izvore, da bi jedan ipak učinila pitkim, pa su zbog toga svi izvori osim jednog slani. U narodnim pjesmama vila Ravijojla pomaže pobratimu Marku Kraljeviću u iznenadnim nevoljama. Na početku jedne od najpoznatijih epskih pjesama *Zidanje Skadra*, pojavljuje se vila koja kralju Vukašinu ne dozvoljava da bez ljudske žrtve sazida grad.

Crnogorci su takođe vjerovali i u *suđenice* (*rođenice*, *orisnice*, u grčkoj mitologiji *mojre*, koje predstavljaju vrstu vila, dolazeći u kuću kroz odžak i namjenjujući djetetu sudbinu. Najčešće ih ima tri, što je povezano sa magijskom simbolikom ovog broja. Naziv obimnog spektra toponima, od *Vilari-ce*, *Vilenice*, *Vilenovca*, preko *Vilinog kuka*, *Viline glavice* i *Viline grede* do *Vilinjaka*, *Vilinja* i *Vilišta*, upućuju na široku upotrebu imenice *vila* u našim mjesnim nazivima.

U poglavlju *Zmija i zmaj* autor pojašnjava da je zmija više od svih drugih životinja prisutna u tradicijskim vjerovanjima Crnogoraca. Zmija i vuk predstavljaju osnovne oblike reinkarnacije predaka: zmija može da igra ulogu zaštitnice, ali i razoriteljke kuće. Vidjeti klupko zmija, po shvatanju naroda, bilo je kobno za domaćina jer bi mu sva čeljad u kući mogla pomrijeti. Neki od sinonima za zmiju su *kutnjica*, *kućnica*, *temeljača*, *otrovnica*, *poganulja*, *krvnica*, *kumica*, *borulija*, *fića*, *tamoono*, *kamenzuba*, *zapuša*, *udrenica*, *neprimnica*, *nesprimnica*, *sjerepica*, *povukuša* itd.

Kumstvo čini stari religijski običaj, koji kao i bratimljenje posjeduje božanske odlike. Bratimljenjem se uspostavlja srodstvo sa osobom koja nam je veoma bliska uzajamnim simboličnim miješanjem krvi, dok kumstvo i danas kod svih slovenskih naroda predstavlja svetinju. Osim što se čovjek mogao okumiti sa drugim čovjekom, kumstvom se mogao vezivati i za kulturne životinje i sa njima sklapati tajne saveze u cilju sopstvene odbrane od demonskih sila. Na tlu Crne Gore postoji veliki broj toponima vezanih za pojam i simboliku zmije, od *Zmijaca*, *Zmijače*, *Zmijaka*, preko *Zmijine česme*, *Zmijanjeg brda*, *Zmijine glavice*, *Zmijinog krša*, do *Zmijuljače*, *Zminje joše*, *Zminjeg potoka*, *Zmijničkog jezera*, *Zmijskog vira* itd.

Aleksandar Petrović u radu *Građa za izučavanje naše narodne religije* smatra da su brojni mitolozi „ustanovili organsku povezanost *zmije* i *zmaja*, i u tome redu *ale*. Za bolje razumijevanje naše mitologije kazaćemo kako *zmija* i *zmaj* predstavljaju vododelnicu *dva mitološka sistema*, i to tako što *zmija*

odgovara *htoničnom* – starijem i praslovenskom slovenskom supstratu, dok *zmaj* odgovara *antropomorfnom* mitološkom sistemu – kao mlađem. On se u mitološkoj i poetskoj imaginaciji naroda oblikuje onda kada je jedan narod sasvim konstituisan kao poseban, izgrađivši državnu organizaciju kao formu zajedničkog života¹⁵.

Zmaj je mitsko biće, najčešće predstavljeno kao ogromna zmija ili gmizavac sa magijskim moćima. Legende o zmajevima su nezavisno nastale u raznim kulturama, pa su stoga i predstave o zmaju nešto što zavisi od *kulturnog okvira*. Dok su u zapadnoevropskoj tradiciji mahom predstavljeni kao zla bića, u Kini su zmajevi dobri. U slovenskoj mitologiji i narodnim predanjima postoje tri različita tipa zmajolikih bića – *zmaj*, *aždaja* i *ala*. Predstave o izgledu ovih bića kod Slovena često variraju čak i u okvirima istog područja.

Po moračkom vjerovanju, uloga *zmaja* je slična kao i uloga *zduhača*, samo što zmaj ima strahovitu snagu i predvodi zduvače u bitkama. Vukmanović smatra da se u Paštrovićima zmaj zamišlja u obliku velike ptice, koja svake četvrte godine prelijeće s jedne na drugu stranu svijeta, s istoka na zapad. Kad preleti od Blata (Skadarskog jezera) k moru, očekuje se dobra, a kad preleti u drugom pravcu – rđava godina. Brojni crnogorski toponimi svjedoče o vjerovanju u zmajeve – *Zmajevo*, *Zmajeva greda*, *Zmajeva pećina*, *Zmajeva voda*, *Zmajevac*, *Zmajevača*, *Zmajevački krš*, *Zmajevo ždrijelo*, *Zmajska jama* itd.

Završno poglavlje knjige nazvano *Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma* za čitaoce donosi pojašnjenje religijskih vjerovanja o zagrobnom životu koji pretežu na tlu Crne Gore. Vjera u zagrobni život postoji u svim religijama, a predstave o njemu zavise od stava prema konačnoj čovjekovoj sudbini. U arhaičkim religijama (crna Afrika, Australija, Okeanija, Indijanci) pokojnici se pridružuju precima, vraćaju u prapočetno stanje ili nastavljaju život u zagrobnom carstvu, ali samo oni koji su umrli prirodnom smrću i nad kojima su obavljani pogrebni obredi. Duša, koju bog pojedinačno stvara, nadživljava smrt, a tijelo će joj se priključiti nakon uskrснуća za vječnost. Pritom se razlikuju dva konačna zagrobna stanja (raj i pakao), a kod katolika i treće privremeno stanje (čistilište).

Po shvatanjima katolika i pravoslavaca konačno zagrobno stanje (*pakao* i *raj*) uslovljeni su milošću Božjom i etičkim ponašanjem pojedinca za života. Slično tome, po *islamu* će vjernici nakon smrti otići u raj (*dženet*), a nevjernici u pakao (*džehenem*); na kraju vremena slijedi uskrснуće tijela i sud čovječanstvu (*kijamet*).

¹⁵ Aleksandar Petrović: *Građa za izučavanje naše narodne religije*, Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, XIV, Beograd, 1939, str. 56.

Autor u epilogu knjige, nabrajajući mnoštvo usmenih tužbalica i citirajući njihove stihove, smatra da je „nemoguće rekonstruisati tačnu sliku o izvornoj predstavi zagrobnoga svijeta. Pjesme, običaji i predanja daju sigurne podatke kako o reliktima vjerovanja u taj svijet kao mjestu će se nastavljati prethodni život i u kojem je sve kao u životu, to je svijet u kojem se pokojnici žene i udaju, pate od ljubomore i od silne želje vode žive srodnike prije vremena sebi. No ta ista građa potvrđuje i zagrobni svijet kao pustoš, tamnicu i mrtvilo, pa čak i više od toga – tužbalice nerijetko izričito prikazuju kako nakon smrti ne postoji ništa. Jedno se u vezi sa zagrobnim životom ipak s potpunom sigurnošću može konstatovati – sačuvane tradicijske predstave zagrobnog života daleko su od predstava koje su tipične za tri monoteističke religije kojima Crnogorci formalno pripadaju“.¹⁶

Osim što je sistematično i kompoziciono pouzdano osmišljena, ovo ostvarenje je na nivou svih tretiranih poglavlja potkrijepljeno velikim brojem opisa postupanja našeg naroda u prošlosti. Do navedenih primjera autor je došao kako temeljnim istraživanjem kulturološko-tradicijske i folklorne građe, tako i putem razgovora sa starijim stanovnicima naših pasivnih krajeva, koji su ga sa datim običajima i vjerovanjima upoznawali kao sa segmentom domaćeg kolektivnog narodnog iskustva.

Iz indeksa citirane literature očigledno je da je istraživač koristio najopširniji i najkompetentniji kulturološko-etnografski materijal, počev od djela Dragoslava Antonijevića *Teorijska razmišljanja o narodnoj tradiciji* (Glasnik Etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1994), Dušana Bandića *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko – ogledi o narodnoj religiji* (Biblioteka XX vek, Beograd, 1990), preko Mirka Barjaktarevića čijih je deset naslova koristio, među kojima izdvajamo *Đavo u našim narodnim vjerovanjima* (Glasnik etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1960), Anžeja Brenča *Zajednički i osobeni elementi u pogrebnim običajima zapadnih i južnih Slovena* (Glasnik etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1975), Jovana Cvijića *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – osnovi antropogeografije* (Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1966), pet naslova Tihomira Đorđevića, među kojima izdvajamo *Veštica i vila u našem narodnom predanju* (Srpski etnografski zbornik, SANU, Beograd, 1953), devet radova Jovana L. Vukmanovića posvećenih običajima u Crmnici i Paštrovićima, koje je objavio Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, pet naslova Tatomira Vukanovića, sve do kulturoloških „klasi“ kakvi su bili Stevan Dučić, Veselin Čajkanović, Sreten Petrović i ostali.

Na temu simbolike zmije i njenim značenjima u okvirima različitih kul-

¹⁶ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 238–239.

turoloških kodeksa zanimljive radove su objavile Ljiljana Pešikan-Ljuštano-
vić (*Aždaja/ala kao ženska hipostaza zmaja?*), Andrej Fajgelj (*Tragom guja
i jakrepa u epskim tamnicama*) i Lidija Delić (*Zmija, a srpska – zmija u pro-
stormom kodu*), koje je kao posebna izdanja publikovao Balkanološki institut
SANU iz Beograda 2012. godine.

Monografija dr Adnana Čirgića *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi
Crnogoraca* je prva knjiga na našem prostoru na čijim je stranicama autor su-
blimirao svu dostupnu kulturološku građu, za najširu čitalačku publiku predsta-
vivši je na zanimljiv i postupan način, pa se sa razlogom nadamo da je njenim
publikovanjem trasirao put za naredne istraživače koji se budu bavili temom
mitoloških bića Crne Gore. Ona predstavlja jednu od knjiga koje vrijedi imati
u biblioteci svakog posvećenog čitaoca, kojoj se povremeno možemo vraćati
do kraja života, zlatni majdan i putokaz za autore koje inspiriše intrigantna fe-
nomenologija raznovrsnog i zastrašujućeg svijeta u koji su vjerovali naši preci.

Izvori

- Čirgić, Adnan: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakul-
tet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

Literatura

- Barjaktarević, Mirko: *Etnološko u „Gorskom vijencu“*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XV, Beograd, 1940.
- Karadžić, Vuk: *Etnografski spisi*, u: *Sabrana dela*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Ledić, Franjo: *Mitologija Slavena (Tragom kultova i verovanja starih Slavena)*, knjiga I, tiskara Epoha, Zagreb, 1969.
- Petrović, Aleksandar: *Građa za izučavanje naše narodne religije*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XIV, Beograd, 1939.
- Petrović, Sreten: *Kulturologija*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Pulević, Vukić i Samardžić, Novica: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.
- Pulević, Vukić: *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Radojević, Danilo: „Kraljevstvo Slavena“ *Popa Dukljanina*, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorska literatura i tradicija*, ICJK, Podgorica, 2012.
- Rovinski, Pavel Apolonovič: *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998.
- Vukmanović, Jovan: *Paštrovići (antropogeografsko-etnološka ispitivanja)*, CID, Podgorica, 2002.